

Marjukka Vuorisalo

EN HALUA SANOA MITÄÄN TAIDETEKSTIILEISTÄ

Johdanto

”Tämä tila ajassa on järjestetty. Meidän ei tarvitse pelätä näitä hiljaisuuksia, me voimme rakastaa niitä. Tämä on sävelletty puhe, koska teen sen kuten musiikkini. Se on kuin lasi maitoa. Me tarvitsemme lasin ja me tarvitsemme maidon. Tai toisaalta se on kuin tyhjä lasi, johon millä hetkellä tahansa voidaan kaataa mitä tahansa. Kun etenemme, voi ilmaantua ajatus (ehkä?). Minulla ei ole aavistustakaan ilmaantuuko vai eikö. Antakaa, jos ilmaantuu. Pitäkää sitä hetkellisenä, kuin maisema nähtynä ikkunan läpi matkustettaessa...”¹

”Puhutaan punaisesta langasta, siitä onko se löytynyt vai kadoksissa. Ikään kuin kaikki olisi yhden langan varassa. Yhden langan varaan ei kannata rakentaa. Tarvitaan monta kestävää lankaa loimeksi, ja siinäkin on vasta toinen osapuoli. Odottava...”²

Tässä artikkelissa pohdin, mitä on taidetekstiilin hiljaisuus verrattuna musiikin hiljaisuuteen. Artikkelin alkusysäyksen sain Aalto-yliopiston Taideteollisen korkeakoulun Taiteellinen ajattelu- ja tutkimus -kursilla helmikuussa 2010 kurssin vetäjän Juha Varton kertoessa säveltäjä John Cagen Hiljaisuus-teoksesta; pianistista, joka ei soita; musiikista, joka ”sisältää kaikki ne tauot, jotka Mozart sävelsi”. John Cage oli minulle ennestään täysin tuntematon henkilö ja omista musikaalisista kyvyistäni kertoo jotain se, että yläasteen laulukokeessa esitin Ukko-Nooan (nuotin vierestä). Cagen ajattelutapa oli itselleni mullistava ja uusia ideoita herättävä. Mielessäni heräsi omaan alaani, tekstiilitaiteeseen, liittyvä kysymys: mitä on tekstiilin lankojen/kuitujen välissä? Onko tämä nimeämätön materia (hiljaisuus?) se, mikä tekee tekstiilistä taidetekstiilin? Mikä lopultakin on taidetekstiilin funktio, joka erottaa sen käyttötekstiileistä? Artikkelissani käyn vuoropuhelua John Cagen musiikista toteamien asioiden ja oman tekstiiliajatteluni välillä.

¹ John Cage, “Lecture on nothing, Silence” s. 109-110.

² Kirsti Rantanen, 1988 Hanhilammella, teoksessa Päikki Priha (toim.)2000. Langan varassa, Gummerus. s.12

Tekstiilit ja musiikki

Ensimmäisellä vilkaisulla John Cagen musiikkiajatuksilla ja tekstiilien maailmalla ei ole mitään yhteneväisyyksiä, lukuun ottamatta hänen hetkittäistä työskentelyään tekstiilien suunnittelijana Jack Lenor Larsenille ja sitä, että hänen mielestään *cembalo/klavesiini muistutti ompelukonetta*³. Onko tilanne kuitenkin näin helposti rajattavissa? Tekstiiliä valmistettaessa ja musiikkia soitettaessa kummassakin käytetään instrumentteja. John Cagen yhtä tunnetuinta keksintöä, käsiteltyä pianoa, voisi tekstiilin puolella verrata Peter Collingwoodin Collingwood-lautojen nimellä kulkevaan keksintöön. Kummassakin tapauksessa instrumenttiin (piano/kangaspuut) lisätään osia (puuta, metallia, tms/silmukkaruuvitetut laudat), jotka muuntavat tuotetun tuloksen monipuolisemmaksi ja vivahteikkaammaksi, olkoonkin, että John Cagen tapauksessa lopputuotos on musiikkia ja Peter Collingwoodin tapauksessa kudottua kangasta. Musiikkiteos sävelletään paperille, kuten tekstiilikin suunnitellaan paperille; nuottiviivaston ja sidosopin paperin tai neuleen sidospiiirrosten välillä voisi hyvin helposti löytää yhteneväisyyksiä, ainakin visuaalisesta näkökulmasta tarkasteltuna. Musiikkia on hyödynnetty tekstiilitaiteen opiskelijatyöissä, esimerkiksi Meri-Pauliina Sunde nin Taideteollisen korkeakoulun Tekstiilitaiteen koulutusohjelman lopputyössä Nymphaea (Jardin Secret III) vuodelta 2006 ja Outi Ahon itkulaulun, taidetekstiilin ja robotiikan yhdistäneessä Taideteollisen korkeakoulun Tekstiilitaiteen koulutusohjelman lopputyössä tältä vuodelta. Tekstiilitaiteilija Kirsti Rantanen onkin todennut musiikista: *”Musiikki merkitsee minulle suurinta kaikista taiteista. Se ei tunnu olevan täältä ihmisestä, vaan jostakin muualta, enemmän. tekstiili on konkreettista, käsin kosketeltavaa. Kuitenkin oma työni saattaa muuntua minulle musiikiksi, kuin kuultavaksi...Usein näkee musiikista, myös kirjallisuudesta kirjoitettavan tekstiilitermein. Puhutaan säveltäjän luomasta värikkäästä kuvakudoksesta, kudelmasta, kokonaisuuksien kutomisesta, sävelkudoksesta. Toisaalta musiikin ja tekstiilin merkitseminen ovat kuin sukua keskenään; pienet mustat merkit ilmaisevat systemaattisesti yksityiskohtien nivoutumisen rytmillisiksi kokonaisuuksiksi.”*⁴.

Aistinen maailmamme

Silmät ja kädet ovat ihmisen elämän alussa tärkeimpiä aistimusten välittäjiä: lapsi näkee jotakin, osoittaa sitä, tarttuu siihen ja lopulta yrittää viedä sen suuhunsa tarkempaa tutkimusta varten. Lapsen elämä koostuu silmälle näkyvästä, käsille

³ David Revill: The roaring silence - John Cage - A life, Bloomsbury Publishing Limited 1992. s. 225.

⁴ Kirsti Rantanen teoksessa Päikki Priha (toim.)2000. Langan varassa, Gummerus. s.39.

tuntuvasta ja korviin kuuluvasta. Elämme tekstiilien ympäröiminä kehdestä hautaan: kohdusta kylmään ulkomaailmaan siirtynyt ihmisen taimi kääritään pehmeään ja lämpimään tekstiiliin, haudan lepoon on jo aikojen alussa siirretty vainajat kankaaseen käärittynä, käärinliinassa, nykyään tekstiilillä verhoilluissa arkuissa. Tekstiili on ihmisen suoja ulkomaailmaa vastaan, aivan kuten Finlaysonin mainoslauseessa⁵ todetaan. Taidetekstiilikin koetaan silmillä ja käsillä, mutta harvemmin olemme taidetekstiilin ympäröimiä, vai olemmeko? Taidekäsityön tuotteita kävelee kadulla vastaamme neulepaitojen, huovutettujen kassien ja monien muiden eri tuotteiden muodossa, mutta onko taidetekstiili niin irtautunut tekstiilin alkuperäisestä tarkoituksesta, että se ei ole enää tekstiili lainkaan, vaan ”puhdasta taidetta” lähentyvä olio? Aivan kuten meitä ympäröivät tekstiilit, ovat jokahetkisenä seuranamme erilaiset äänet, jopa täysin äänieristetyssä tilassa ovat seuranamme oman kehomme äänet, kuten John Cagekin yllättyneenä joutui huomaamaan Harvardin yliopistossa. Nykypäivän hektisessä maailmassa eristämme itsemme tekstiilien tapaan myös äänillä: kiireisessä ruuhkabussissa istuvista ihmisistä hyvin monella on kuulokkeet korvissaan ja oma äänimaailmansa mukanaan. Noel Carroll on todennut⁶ John Cagen äänien olevan ei-arkipäivän ääniä, vaan malleja, kuten räätälin materiaalinäytteet ovat symboleita jostakin ja kuitenkin samaan aikaan fyysisiä näyttekappaleita. Tekstiilitaiteen kaksijakoisuus on vastaavaa, teoksen ollessa fyysinen tekstiilin tekniikoilla ja/tai materiaaleilla tuotettu kosketettava ja nähtävä objekti ja samaan aikaan merkityksiä tulviva symboli jostakin toisesta, arkipäivän ulkopuolisesta.

Taidetekstiilien ja musiikin koostumus

Musiikki luomisvaiheessaan, sävellyksenä, koostuu useimmiten nuottiviivastosta, jonka päälle varsinainen musiikki kirjoitetaan; vastaavasti kudottujen ja neulottujen tekstiilien suunnitteluvaihe on mustia valkoisia ruutuja paperilla. Esittäjät/valmistajat, heidän osaamisensa ja instrumenttinsa ovat isossa osassa lopullisen teoksen luomisessa. Kesällä 1948 Black Mountain Collegen Satie Festivaalissa John Cage esitti pitämällään luennolla teoriansa musiikin neljästä elementistä, joita ovat rakenne, muoto, metodi ja materiaali (*structure, form, method and material*)⁷. John Cagen mukaan äänellä on useita eri ominaisuuksia, kun taas hiljaisuuden ominaisuutena on vain sen kesto. Taidetekstiilistä löytyvät nämä aivan samat edellä mainitut ominaisuudet: rakenne, eli millä sidoksilla teos on tehty, muoto, valmistustekniikka ja materiaalit. Kaikilla näillä neljällä elementillä on paljon ominaisuuksia, mutta vain

⁵ ”Maailman ja ihmisen väliin tarvitaan jotain pehmeää.”

⁶ David Revill: *The roaring silence - John Cage - A life*, Bloomsbury Publishing Limited 1992. s. 156.

⁷ Eric De Visser: ”There’s no such a thing as silence...” John Cage’s Poetics of Silence teoksessa Richard Kastelanetz (toim.) *Writings about John Cage*, 1993, The University of Michigan Press, s.119.

taidetekstiilin teosmaisuuks (kohta, jossa tekstiili kohtaa katsojan, kohta, jossa tekstiilistä tulee teos, taidetekstiili: hiljaisuus) liikkuu elävänä ajassa, sillä on tietty kesto (miten pitkään vietämme aikaa tekstiiliin tutustuen ja perehtyen). John Cage toteaa, että *tarvitsemme hiljaisuutta, mutta hiljaisuus tarvitsee puhetta*⁸. Taidetekstiilin hiljaisuus tarvitsee kaikki tekstiilin elementit tullakseen esille, toisaalta ilman sanaton dialogia teoksen ja sen kokijan välillä on tekstiili pelkkä tekstiili, ei taidetekstiili. Aivan kuten ääni ja hiljaisuus ovat John Cagen musiikkiteoksissa rinnakkain ja limittäin, on tekstiileissäkin merkityksien ja arvojen hiljainen rakennelma kiinteästi sitoutuneena itse tekstiiliin. Taidetekstiilit ovat täynnä oman aikansa merkityksiä, hiljaisuutta, jonka voi kuulla ja ymmärtää. Vanhojen tekstiilien arvo ja kauneus tulee esiin kuuntelemalla, mitä merkityksiä ne kantavat, kohdistamalla huomio upean teknisen toteutuksen ja taitavan lopputuloksen, materiaalien, värien, rakenteiden ja aihe maailman ohella piilotettuihin merkityksiin, taidetekstiilin hiljaisuuteen.

Taidetekstiili ja musiikki kohdataan

Mitä taidetekstiili vaatii katsojaltaan? Tekstiilin havaitsijan ja kokijan ei tarvitse tietää yhtään mitään teoksessa käytetyistä sidoksista tai materiaaleista tai tekijän ajatuksista ja elinympäristöstä. Huomio kiinnittyy tekstiiliin itseensä, havaiten sen mitä silmä näkee ja käsi tuntee. Taidetekstiilin olemassaolon yksi iso, piilotettu tekijä on mahdollisesti se, että taidetekstiilit ovat olemassa palauttamassa meitä takaisin lapsuuden ensi hetkien aisteihin perustuvaan olemiseen. Taidetekstiilit sisältävät nykyhetken, menneisyyden ja mahdollisuuden tulevasta. Tekstin otsikko matkii röyhkeästi Jasper Johns'n Marcel Duchampin kuoleman jälkeen sanomaa kommenttia: ”En halua sanoa mitään Marcelista”, jota John Cage käytti nimenä sarjalle litografioita. Johns koki sanoneensa jo aivan tarpeeksi aikaisemmin⁹. Vastaava tilanne tulee (tekstiili)taiteilijalle vastaan pyydettyä kertomaan omista töistään, töiden ja niiden kokijan välinen dialogi on – ainakin taiteilijan itsensä mielestä – jo sanonut aivan tarpeeksi. Tekstiiliä tarkastellessa tapahtuu kohtaaminen tekstiilin ja sen katsojan välillä, syntyy sanaton dialogi, tekstiilitaide. Tekstiilitaiteessa havaitaan myös tekstiilin merkityksiä kantavat kerrokset: ainekset, jotka ovat piilossa kuin tekstissä rivien välissä, sidosten piilossa, lankojen takana. Nämä elämää suuremmat merkitykset ovat olemassa myös jossakin muualla ja joskus toiste¹⁰. Näitä merkityksiä on hyvin vaikeaa, jos ei suorastaan mahdotonta täysin sanallistaa. Tekstiilitaide syntyy vasta kun se havaitaan, koetaan, nähdään ja kosketaan. Taidetekstiili ei koskaan ole

⁸ John Cage: “Lecture on Nothing, Silence” s. 109.

⁹ David Revill: The roaring silence - John Cage - A life, Bloomsbury Publishing Limited 1992. s. 230.

¹⁰ Pentti Määttänen kuvailee merkityksiä näillä sanoilla.

samansisältöinen kahdelle eri ihmiselle, eri ihmisille eri aikoina taidetekstiili merkitsee eri asioita. Taidetekstiilit ovat täynnä piilotettuja koodeja, jotka kertovat ihmisestä, kulttuurista, yhteiskunnasta ja ajasta. Taidetekstiileillä on merkityksiä luomalla muun muassa onnistuttu luomaan kansallistunnetta (esimerkkinä Liekki-ryijy), joka itsessään ei millään lailla sisälly taidetekstiilin fyysisiin ja mitattavissa oleviin ominaisuuksiin. Onko musiikkia tai taidetekstiiliä olemassa, jos niitä ei kukaan havaitse, jos ei synny kohtaamista teoksen ja sen kokijan välille?

Taidetekstiili ja musiikki luotuna artefaktina

John Gace kuvailee¹¹ luomisprosessiaan sellaiseksi, että hän yrittää kirjoittaa musiikkia niin, että hän kuulisi jotain, mitä ei ole ennen kuullut, eikä niiden äänien mukaan joita kuulee päässään. Näin ollen hän on samassa asemassa kuin musiikin kuuntelija ja kriitikko. Tekstiiliä luovia ihmisiä on varmasti myös kahdenlaisia: suunnittelijoita, jotka näkevät valmiin tekstiilin jo mielessään ja tekevät suunnitelman sen mukaan ja suunnittelijoita, jotka luovat tekemisen prosessin aikana. Jälkimmäiset lähenyvät cagelaista työskentelytapaa. Tekstiilien suunnittelu on kuitenkin perustaltaan musiikista poikkeavaa: suunnittelussa täytyy noudattaa tiettyjä perussääntöjä, tai tekstiili ei pysy koossa (tämä koskee kudontaa/neulontaa, painokankaiden kohdalla ajattelutapa ei ole yhtä sidottua sidoksiin). Jonkin täysin uuden luominen onkin kudontataiteen ja neuletaiteen kohdalla hankalampi saavuttaa kuin musiikissa. John Cagen mukaan¹² musiikin *sosiaalinen luonne*, sen luomiseen käytetyt useiden henkilöiden tekemät erilaiset asiat erottaa sen visuaalisista taiteista ja lähentää sitä teatteriin, tekee siitä yhteisölle tärkeää. Tekstiilitaiteessa useamman yksilön tekemien erilaisten asioiden summana syntyvä teos on aivan normaalia: esimerkiksi ryijyn valmistusprosessissa voi olla mukana varsinaisen suunnittelijan lisäksi useita eri henkilöitä värjäämässä lankoja ja toteuttamassa varsinaista kudontatyötä. Säveltäjä-esittäjät suhteessa suunnittelija-tekijät kokonaisuuteen löytyy paljon yhteneväisyyksiä. Aivan kuten sävellyksestä esitetty musiikki on aina hieman erilaista, on tekstiilitaiteilijan luonnoksesta toteutettu työkin aina hiukan erilainen. Mikrotasolla tekstiilissä yksittäisillä kuiduilla/langoilla on kullakin oma luonteensa, ne tekevät täysin oman luonteensa mukaisen suorituksen täysin piittaamatta muista langoista/kuiduista. Tekstiilitaide nouseekin tästä näkökulmasta sosiaalisella luonteellaan ”pelkän” visuaalisen taiteen yläpuolelle. John Cagen hiljaisuuden ja taidetekstiilien hiljaisuuden välillä on yksi ratkaiseva ero: aivan kuten Robert Rauschenberg White Paintings-sarjallaan, myös John Cage sävellyksillään tarkoituksellisesti luo tilan, jossa hiljaisuus tapahtuu. Tekstiilitaiteessa hiljaisuus tulee

¹¹ William Duckworth: Talking music, Schirmer books, New York, 1995. s.27

¹² John Cage, Empty Words, Wesleyan University Press, USA, 1973. s.181

työhön ilman tekijän itsetarkoituksellisuutta, tekijä ei pyri luomaan tilaa hiljaisuuden ilmeentymiselle, vaan itse teoksen, artefaktin.

Sävelkorvat ja tekstiilisilmälasit

*”...Opettaminen...ei enää ole vain tiedon välittämistä, vaan keskustelua, yksin, yhdessä, sovituissa paikassa tai ei siellä...Opettajan pitäisi tehdä muutakin kuin vain täyttää aukkoja...Mitä me opimme ei ole se, mitä meille opetetaan tai mitä me opiskelomme. Me emme tiedä mitä me opimme...Jotakin taiteesta? Että se on jaettu kokemus? Että meillä on pitänyt olla se kokemus ennen kuin meillä on taidetta...”*¹³

Cage kuvailee¹⁴ näkemään oppimisen ja opettamisen tärkeyttä esimerkillä ystävästään Keith McGarysta, joka oli näyttänyt hänelle erään tietyn lajin sienien Cagen etupihalla Cagen valitettua hänelle, että hän ei ollut koskaan nähnyt näitä sieniä. Tämän yhden kerran jälkeen Cage löysi samoja sieniä valtavia määriä samasta kohdasta. Cagen ihmettelyn aiheeksi jäikin, miten hän ei ollut huomannut sieniä, ennen kuin hänelle näytettiin ne. Tekstiili-ihmisiksi itseään kutsuvien joukossa on havaittavissa samanlaisia erikoistuneita piirteitä tekstiilien näkemisen kykyyn. Materiaaleja kysellään, pintoja kosketellaan ja tekstiilidoksia havaitaan jopa betonilaatoituksissa. Taiteellisen koulutuksen omaava ihminen voi aivan hyvin tehdä töitä tekstiilitaiteen nimekkeellä, mutta rohkenen väittää, että tekstiilien näkemisen ja kokemisen kyky, kyky sukeltaa tekstiileihin värejä ja muotoja, pintaa syvemmälle kehittyy ihmisessä vasta pitemmällä ajalla tai ”tekstiilisilmälasit” omaavan henkilön opastuksella. Oma tekstiilien näkemisen kykyään voi testata vertailemalla tekstiilitaiteen töitä, joita on tehnyt tekstiilitaiteilija tai muun alan koulutuksen omaava henkilö. Aiheesta, tekniikasta, väreistä tai toteutuksesta riippumatta eroavaisuuksia pystyy näkemään, mutta tämä oletus perustuu siihen, että tekstiilitaiteilijan koulutuksen omaava henkilö on saanut koulutuksensa oikeanlaisena. Tällä tarkoitan hyvin laaja-alaista, tekstiiliin pintaa syvemmälle ulottuvaa koulutusta. Useinkaan ei näin onnellisessa asemassa ikävä kyllä olla. John Cagelta pyydettiin kerran apua, miten taideteos tunnistetaan¹⁵, Cagen vastaus oli: *”...muuttamalla mielensä katsomaan kaikkea esteettisesti saa kaiken taiteeksi...alkamalla katsomaan: poistumalla itsestään ja katsomalla ympäröivää maailmaa mieli muuttuu...”* Tätä voisi verrata tekstiilitaidetta katsoessa ja musiikkia kuunnellessa syntyvään dialogiin, jossa varsinainen taide syntyy teoksen ja katsojan välisessä tilassa, taidetekstiilissä lankojen ja sidosten välissä, hiljaisuudessa.

¹³ Cage, John 1965. Diary: Emma Lake Music Workshop, teoksessa Rothenberg David; Ulvaeus Martha (toim.) 2001. The Book of Music and Nature, Wesleyan University Press, USA, s. 30-32.

¹⁴ Cage, John: A Year from Monday, lectures and writings, Anchor Brendon Ltd, Essex, s. 25.

¹⁵ David Revill: The roaring silence - John Cage - A life, Bloomsbury Publishing Limited 1992. s. 113.

Tekstiilitaiteen ja musiikin merkityksistä

John Cagen mukaan ”...taide esittelee ihmisen tämän elämälle...taiteen tarkoitus on tuoda elämäniloa...taide jokaisen ihmisen saatavilla antaa pääsyn (uskonnollisin termein) taivaaseen maan päällä...taide vetää meidät lähemmäs elämisen prosessia.”¹⁶. Tekstiilitaide on näillä kriteereillä taidetta täydessä merkityksessään. Toisaalta aivan samat kriteerit saattaa täyttää jokin täysin arkipäivän käyttötekstiili. Cagekin kuuli kauneutta arkipäivän äänissä pöydän raahaamisesta lentokoneen laskeutumisen ääniin. Tekstiilitaiteen merkitys muodostuu tilassa, joka on tekstiilin ja sen kokijan välissä, nollatilassa, jossa mitä tahansa voi tapahtua. Teoksen tekijä on voinut yrittää ladata teokseen omia merkityksiään, tarkoituksella tai tahattomasti, mutta teoksen hiljaisuus muodostuu vasta kokijan ja teoksen välille, lähes riippumatta alkulähtökohdista. Taidetekstiilit muodostuvat materiaaleista, väreistä, rakenteista ja merkityksistä, maailmassa ei ole yhtään paikkaa, missä näistä joku tai jotkin eivät olisi läsnä. Tekstiilitaiteen kentällä on usein ollut pyrkimys erottautua selvästi taidekäsitelmästä ja käyttöteksteleistä. Olisiko tekstiilitaiteen hiljaisuuteen huomion kiinnittämällä mahdollista selkeyttää tätä eroa, vai onko koko eroa edes olemassa? John Cagelle arkipäivän äänetkin olivat musiikkia. Revillin mukaan liika kategorisointi ja analysointi ovat akateeminen tauti¹⁷, voimien haaskausta, voimien, joita voisi käyttää kokemuksesta nauttimiseen. Loppukaneetti tässä artikkelissa pitäisikin ehkä olla: lopettakaa tämän artikkelin lukeminen ja lähtekää jonnekin kokemaan tekstiilin hiljaisuutta! ”Kun kude kohtaa loimen ja yhtyy siihen kerros kerroksen jälkeen syntyy sykkivä rakenne. Rivi riviltä se kasvaa käsissä ja ajatus saa kudotun muodon. Katse voi nähdä, korva kuulla, kudottujen massojen ryöppyävän kosken lailla. Sitten virran uoma kulkee tajunnan halki ja muuttuu säveliksi.”¹⁸

¹⁶ David Revill: The roaring silence - John Cage - A life, Bloomsbury Publishing Limited 1992. s. 122-123.

¹⁷ David Revill: The roaring silence - John Cage - A life, Bloomsbury Publishing Limited 1992. s. 125.

¹⁸ Kirsti Rantanen teoksessa Päikki Priha (toim.)2000. Langan varassa, Gummerus. s.70.

KIRJALLISUUS

Cage, John 1961. *Lecture on nothing, Silence*

Cage, John 1965. *Diary: Emma Lake Music Workshop*, teoksessa Rothenberg, David; Ulvaeus, Martha (toim.) 2001. *The Book of Music and Nature*, Wesleyan University Press, USA.

Cage, John 1973. *Empty Words*, Wesleyan University Press, USA.

Cage, John *A Year from Monday, lectures and writings*, Anchor Brendon Ltd, Essex.

De Visser Eric 1993. *“There’s no such a thing as silence...” John Cage’s Poetics of Silence*, teoksessa Richard Kastelanetz (toim.) *Writings about John Cage*, The University of Michigan Press.

Duckworth, William 1995. *Talking music*, Schirmer books, New York.

Määttänen, Pentti 2010. Luennot Aalto yliopiston Taideteollisessa korkeakoulussa keväällä 2010.

Päikki Priha (toim.) 2000. *Langan varassa*, Gummerus.

Revill, David 1992. *The roaring silence - John Cage - A life*, Bloomsbury Publishing Limited.